

A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk 2020-ban

MIKESY GÁBOR, Földrajzi nevek a térképeken. Magyar mikrotoponimák vizsgálata térképi források alapján

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvtudomány. Budapest, 2019. 179 lap
DOI: 10.15476/ELTE.2019.181

Témavezető: BÖLCSKEI ANDREA. Opponensek: HEGEDŰS ATTILA, BÁRTH JÁNOS
Védés: 2020. január 29.

1. A disszertáció témája, célja, forrásai és módszerei. A dolgozat Magyarország mikrotoponimiájával foglalkozik térképi források alapján. Feltárja azokat a nagy és közepes méretarányú térképsorozatokot, amelyek az ország teljes területét lefedik, névanyaguk gazdagságával jelentős forrásként figyelembe veendők és összehasonlító kutatások alapját képezhetik. Történeti áttekintésre vállalkozom, azaz a megállapítások az adott korszak Magyarországának területére vonatkoznak. Az időkeret hozzávetőlegesen az első katonai felmérés kezdetétől (1769) a rendszerváltásig (1990) terjed. Mivel e periódusban a térképkészítést monopolhelyzetben lévő, nagy állami szervezetek dominálták, a kutatásnak ki kellett térnie ezek szabályzataira is. A mikrotoponimák közül – a térképi tartalmaknak megfelelően – alapvetően a külterületek, főleg a területi kiterjedéssel rendelkezők képezik a vizsgálat tárgyát.

A helynevek a szókincs igen jelentős mennyiségű és gazdag nyelvi, kulturális, történeti értéket magukban hordozó állományát képezik, ezért alapos megismerésük társadalmi és tudományos érdek. A nevek az élet számos területén szolgáltathatnak értékes adatokat, több tudományban, a speciális névtani megközelítéseken túl is a nyelvészeti, a történeti (hely-, társadalom-, gazdaság-, család-, valamint művelődéstörténeti) és földrajzi vonatkozások emelhetők ki, de akár az ökoszisztéma változásai is megragadhatók a nevek által. A névkincs új kiaknázási lehetősége egy bizonyos revitalizációs igény kielégítése: újranevesülő területeken előszeretettel keresik elő a régi helyneveket, hogy róluk nevezzék el utcáikat, cégeiket stb. Jóllehet Magyarországon nagy hagyománya és szakirodalma van a földrajzi nevek kutatásának, a különböző térképeken előforduló nevek feltárására, elemzésére, forrásértékük minősítésére való szándékot egyelőre nem találtam. Általános tapasztalat pedig, hogy a különböző források – legyenek azok térképek vagy egyéb, helyadatokat is közlő szöveges források – ugyanarról a kisebb régióról jelentős változatosságú, helyenként ellentmondásos helynévanyagot hordoznak. A térképek a mikrotoponimák legjelentősebb hordozói, több részletes térképsorozat elkészült az egész országra. Ezekre különösen azokon a területeken kell komoly figyelmet fordítani, ahol nem készültek más, például nyelvészeti célú helynévgyűjtések.

A források minősítése elengedhetetlen valamennyi felhasználási területhez, ehhez pedig kritikai megközelítés szükséges, melynek támaszkodnia kell a névállományok keletkezési körülményeinek feltárására: a célokra, a szellemi közegre, a módszertanra és az adatolás személyi és technikai lehetőségeire. A legfontosabb a hitelesség kérdése, amely a mikrotoponimák

esetében azt jelenti, hogy a forrás milyen mélyen és tisztán alapul a szóban forgó helység közösségének élő, valóságos névhasználatán, illetve külső körülmények befolyásolták-e a térképi névírás minőségét. A nevek és a névvel jelölt objektumok (denotátumok) együtt, szoros egységben foglalják magukban a kutatási és felhasználási lehetőségeket. A nevek és a denotátumok kapcsolatát a térképek biztosítják. A helynevek szempontjából sem mellékes, hogy milyen célból készült és milyen pontos azonosítást lehetővé tevő térképeken adattolták őket, ezért a célkitűzések között a térképfajták és a helynevek viszonyának tisztázása is szerepel. A természet munkája és a gazdasági tevékenység következtében a denotátumok is folytonosan átalakulóban vannak, és az ott élő társadalom viszonyai sem állandóak, így a különböző korok különböző térképtípusain többféle névállományt rögzíthettek.

Dolgozatom anyaga a két meghatározó térképes ágazatban, a földmérési/kataszteri és a topográfiai/katonai térképezésben feltüntetett mikronevek, kis kitekintéssel más releváns térképfajtákra (pl. turistatérképekre) és kiadványokra (pl. nyelvészeti névgyűjtésekre). A kataszteri térképezés – a 18. századi, félbemaradt és többnyire meg is semmisített kezdeményezések után – az 1848–1849-es szabadságharc leverését követően indult, s tulajdonképpen tart a mai napig. Több sorozat készült el a teljes történelmi Magyarország valamennyi községére, átlagosan 20–30 szelvényt eredményezve. Olyan részletességgel térképezték fel a teljes országot, hogy a legkisebb földrészletek korrekt azonosítását is lehetővé tegyék, ez képezte ugyanis az akkori legfontosabb adónem, a földadó alapját. Az összesített szelvénytárszám elérheti az egymillió darabot.

A topográfiai térképezés a kezdetektől erősen kötődött a katonai feladatokhoz; polgári topográfia csak az 1950-es évek végén jelent meg. Az előbbiben 1:25000 a leginkább jellemző méretarány, az utóbbiban az 1:10000. A topográfiában névvel jelölt objektumok merőben különböznek a katasztertől annak köszönhetően, hogy a terepi tájékozódás és a logisztika szempontjai másfajta helyismeretet követeltek meg, mint a földtulajdon nyilvántartása. A domborzat, a vízrajz és a külterületi lakott helyek vonatkozásában törekedtek minél pontosabb felvételekre. A szelvénytárszámok a néhány száztól a Monarchia korabeli térképművek másfél ezer körüli értékén át a részletesebb, a mai országterületre vonatkozó 1:10000 ma. polgári sorozatok akár négyezret is meghaladó számaiig terjednek.

A névanyag ilyen bősége egy-egy forrás esetében sem teszi lehetővé a teljes feldolgozást, ugyanis ezekről digitális korpusz nem áll rendelkezésre (bár az utóbbi időben képi anyag bőven van az Arcanum Adatbázis Kft. jóvoltából), azonban a következtetések levonásához ez nem is szükséges. A térképi névállományok általában nem függetlenek egymástól. Tulajdonképpen egy-egy névállomány a másik tükrében értelmezhető, így mindenképp a szélesebb körű, ám egy-egy forráscsoportot tekintve mintaterületekre épülő áttekintést tartottam célravezetőnek, a térképművek összevetésével.

Az állami térképezés nagy szervezetet, jelentős műszaki adottságokat és felkészített személyi apparátust feltételező, költséges tevékenység volt mindig, így szigorú szabályok és ellenőrzések mellett zajlott. E körülményekhez koronként változóan titkosítás is társult. A szabályok vonatkoztak a névírásra is. Ezek átfogó számbavétele még nem történt meg, pedig a források értelmezését lényegesen befolyásolják. A dolgozat kísérletet tesz a szabályzatok valamennyi, a névírást érdemben befolyásoló paragrafusainak, szakaszainak minél szélesebb körű feltárására és a végrehajtásuk vizsgálatára is. A név adatok hitelessége szempontjából különös figyelmet fordítok a következő aspektusokra: 1. Egy térképmű nevei helyi adatközlésen alapulnak-e, avagy régebbi forrás anyagait használták fel újra (részben vagy egészben)? 2. Volt-e olyan előírás vagy bevett gyakorlat, amely konkrét

összevetése világítja meg a név eredetét, alakulásmódját, kultúrtörténeti vonatkozásait. Legrészletesebben Gyöngyfa községnek a Baranya megye földrajzi nevei című kötetben közölt anyagát mutatom be: ez komplexen tükrözi a nyelvészeti névgyűjtések módszertanából fakadó bizonytalanságokat.

3. A disszertáció eredményei. Az eredményeket a következőkben összegezhetem. Mind a kataszteri, mind a topográfiai térképek vonatkozásában – a rendelkezésre álló szabályzatok és a konkrét névanyag ismeretében – olyan korszakolást végeztem, amely lehetővé teszi a térképművek kritikai megközelítését, forrásértékük meghatározását. A topográfiai térképekkel új és névállományát tekintve jelentős, tudományos kiaknázásra váró forráscsoportot mutattam be. A kataszteri és topográfiai térképek vonatkozásában számos olyan, a névtani irodalomban ismeretlen előírást tártam fel és tettem közzé, amelyek a források névanyagára meghatározó befolyással voltak. Bemutattam, hogy az ismert, felgyűjtött magyar helynévállománynak a jelentős része mesterséges beavatkozással – többek közt fordítással – keletkezett. A korábbi szakirodalom alapján ez a jelenség kvázi ismeretlennek számított, a rendszerűsége mindenképp. Példákon mutattam be, hogy a nevek helyes lokalizálása nemcsak a fizikai valóság ismeretéhez járul hozzá, hanem elengedhetetlen a nevek keletkezésének és alakulásmódjának a megismeréséhez, névéltani elemzéséhez több térkép összevetése által.

A kataszteri térképezés történetében három, jól elkülöníthető korszakot állapítottam meg a helynevek kezelése alapján, figyelmen kívül hagyva más szakmai szempontokat. E korszakok megállapítása véleményem szerint hozzájárul a kataszteri névanyag értelmezéséhez, ugyanis e névanyagot figyelembe vették a nyelvészeti névgyűjtések és az azokra épülő munkák során is. Az első korszak az 1850-es kezdettől 1894-ig tartott. E korai szakaszban a kataszteri dűlőnevek forrása a helyi községi előljáróság: a kataszteri mérnököknek a község vezetői által adott pecsétes igazolással kellett tanúsítania, hogy a nevek a községi akaratot tükrözik. A dűlők névanyagán külső tényezők hatása alig érződik, a kisebbségi nyelvek neveinek korlátozása sem. A második korszakot 1894–1957 közé teszem. Ekkor a földmérő mérnököknek és a kataszteri szervezetnek jogosítványai voltak a névanyag alakítására. Különösen figyelemre méltó, hogy a nemzetiségek által lakott helységek névanyagát hivatásszerűen formálták magyar nyelvűre, élve mind a fordítási eljárások különböző módjaival (pl. *Mühlgrabenäcker* > *Malomárki szántók*, *Zahumenice* > *Kertek mögött*), mind új, de magyar nyelvű nevek alkotásával (pl. *Ruthacker* > *Rudas*). A nyelvi beavatkozások nagy területen voltak jelentős hatással a magyar földrajzinév-állomány szerkezeti és lexikai tulajdonságaira. A fordított, kifejezetten a kataszter céljára alkotott nevek mint élőnyelvi adatok jönnek elő későbbi gyűjteményekben. A nevek spontán magyarosodása korábban is megfigyelhető volt, e korszakban viszont nagy mennyiségben és helyi egyeztetés nélkül, rossz értelmezéssel is megvalósulhatott. A harmadik, máig tartó korszakban a dűlőnevek elveszítették minden korábbi funkciójukat. A helynévi megírások ugyan megmaradnak a térképek többségén, de ez már korántsem általános, és a legkevésbé sem ellenőrzött.

A topográfiai térképek mindhárom nagy korszakának (az 1. világháború előtt, a két világháború között, a 2. világháború után) megvannak azok az emblemikus térkép-sorozatai, amelyek lefedték a teljes országot; az első korszakban ez egyben közel a teljes nyelvterületet is jelentette. Megállapításaimat kiterjedt mintaterületek névanyagának összevetése alapján teszem. Az első korszakban (az 1. világháborúig) a közös hadsereg bécsi Katonaföldrajzi Intézete (Militärgeographisches Institut) irányította a katonai felméréseket. Névanyag tekintetében leginkább előzmény nélküli, terepi gyűjtésre támaszkodó

munka a második katonai felmérés (1806–1869). A harmadik felmérés (1869–1885) olyan névtervvel készült, mely alapként tartalmazta a második katonai felmérés névanyagát, amelyen irodai (mesterkéltnem helyi névgyűjtésre alapozó) korrekciókat is végeztek. A terepi felmérés nem maradt el, a korábbi névanyagot helyenként (de korántsem egyöntetűen) jelentősen kiegészítette. Mindkét felmérésben fontosnak tartották a nevek helyi nyelven való lejegyzését. Az önálló magyar topográfia 1920–1948 közti szakaszában a korábbi, Bécsből örökölt szelvényeket tekintették alapnak. A korszak végére nacionalista, majd irredenta szellemben (a bécsi döntésekkel visszakerült területeken is), irodai munkával magyarrá alakították a teljes névállományt (pl. *Konjski vrch* > *Löhegy*, *Karlsöhöhe* > *Károly-magaslat*). Új névanyagot csak néhány visszakerült területen vettek fel, illetve ahol turistatérképek kiadását tervezték; ezek az anyagok azonban kiválóak. A mesterségesen alakított névállomány gyökeret vert későbbi térképműveken, majd egy részük a népszerű, főleg turistatérképeken keresztül jelentős ismertségre tett szert. A 2. világháború után a katonák szovjet támogatással az ötvenes évek közepén végeztek olyan alapos „új felmérés”-t 1:25000 méretarányban, melynek névanyaga máig érezteti hatását. Viszont csak ott vettek fel a teljes szelvényre új névanyagot, ahol a két világháború közötti anyagot elégtelennek minősítették, azaz a forrásérték megállapításához egy-egy szelvénynek az előzményekkel való összevetése szükséges. Az első polgári 1:10000 méretarányú topográfiai sorozat (1957–1974) lényegesen több földrajzi név térképi megjelenítését tette lehetővé. Szelvények igen nagy számán található pontos és bőséges, új terepmunkával kialakított névanyag. A topográfiai térképek nevei a méretaránynak, a terep tagoltságának és a térképi tartalom zsúfoltságának függvényében kerültek térképre, egyes szelvényeken a magyar nyelv földrajzi neveinek kifejezetten gazdag, számos tudományos kiaknázási lehetőséget rejtő állományát örökítették meg. Ezek – szemben a kataszteri jellegű munkákkal – mindaddig jórészt elkerültek a névkutatók figyelmét.

A dolgozat eredményei használhatók a térképi névírás tervezésében, újabb nyelvészeti névgyűjtések előkészítésében, és szempontokat jelölhetnek ki tudományos kutatások számára.

MIKESY GÁBOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0232-1396>

Lechner Tudásközpont Nonprofit Kft.

Ingtalan-nyilvántartási és Geodéziai Igazgatóság

SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *Helynév-szociológiai vizsgálatok két romániai magyar településen*

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány. Debrecen, 2020. 238 lap

Témavezető: GYÖRFFY ERZSÉBET. Opponensek: FARKAS TAMÁS, RESZEGI KATALIN

Védés: 2020. október 9.

1. A disszertáció témája, célkitűzése. A nyelvészeti kutatások számos esetben bizonyították, hogy a nevek és a neveket használó közösségek, a névhasználat és a társadalom között szoros kapcsolat van. A nevek – és ezen belül természetesen a helynevek is – nem pusztán nyelvi jelölők: a használatukat és a velük kapcsolatos vélekedéseket a szociális és